

IRENA WINDYGA

TEORIA KONFESJONALIZACJI HEINZA SCHILLINGA
I WOLFGANGA REINHARDA
W KONTEŚCIE POTENCJAŁU MODERNIZACYJNEGO POLSKI

A THEORY OF THE CONFESSIONALIZATION OF HEINZ SCHILLING
AND WOLFGANG REINHARD
IN THE CONTEXTS OF THE MODERNITY POTENTIAL OF POLAND

A b s t r a c t. The aim of this article is to discuss the theory of confessionalization created by two German historians of religion – H. Schilling and W. Reinhard. This theory was in opposition to the Marxist vision of the overlapping confessional processes of change in early-modern Europe, and also represented the late 70's and 80's of 20-th century the competitive paradigm to M. Weber's recognition of the sociology of religion. In his reflections on the theory of the confessionalization put emphasis on the idea of modernization W. Reinhard potential of the catholic confessionalization, arguing that by my opinion that this fundamental social process present in Polish history, has an influence in the modern ages on Poles' attitude Poles towards work who's belonging to the Roman Catholic Church in the vast the majority. Therefore, as an important element in the modernization of the country, I consider the formation of a specific work ethic represented by the overwhelming number of its citizens who are also members of a particular religious community. In this paper, I have done an overview of the foreign literature (mainly German) – in Poland practically inaccessible, and unknown.

Key words: confessionalization, early-modern Europe, modernization, reformation, counter-reformation, marxism.

Mgr IRENA WINDYGA – doktorantka w Instytucie Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego; adres do korespondencji: ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa; e-mail: irena.windyg@gmail.com.

WSTĘP

Wolfgang Reinhard¹ już na samym wstępie do swojego, przełomowego dla powstania i rozwoju teorii konfesjonalizacji, artykułu z 1977 r. pt. *Kontrreformacja jako modernizacja? Przedmowa do teorii czasów konfesyjnych*² apelował o to, żeby „naukowa odmienność poglądów na temat wczesnowożytnej historii Kościołów [...] [nie przyjmowała] formy konfesyjnej równoległej wojny”³. Jednocześnie zauważa on, że konflikty w tym obszarze badań są nadal obecne i „wykorzystywane w tworzeniu powszechnej świadomości historycznej przez system szkolnictwa i przez samych naukowców [...] którzy [...] podtrzymywani te ustalone wyobrażenia, [pomimo to, że jego zdaniem] [...] nie są [...] [one] odpowiednie do sposobu przeprowadzania badań i w konsekwencji do uzyskiwania naukowych rezultatów”⁴.

Mając na uwadze to ostrzeżenie W. Reinharda, chciałabym przedstawić w zwięzły sposób różnorodność stanowisk teoretycznych z zakresu nauk socjologicznych i historycznych, których celem stanowi wyjaśnienie religijno-społeczno-psychologiczno-polityczno-kulturowych związków przyczynowo-skutkowych zachodzenia procesów przemian konfesyjnych we wczesnonowożytnej Europie. Moim zadaniem jest przedstawienie stanu badań w powyższym przedmiocie, tzn. scharakteryzowanie poszczególnych koncepcji naukowych pretendujących w różnych okresach historycznych do miana dominującego paradygmatu wyjaśniającego wzajemny wpływ rozwoju Kościoła (w różnych odmianach konfesyjnych, tj. rzymskokatolickiej, kalwinistycznej i luterańskiej), państwa i społeczeństwa podczas reformacji oraz w tzw. czasie konfesyjnym w Europie.

Skoncentruję się na omówieniu i porównaniu z innymi koncepcjami, stworzonej w Niemczech na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych

¹ Współczesny niemiecki historyk religii (urodzony w 1937 r. w Pforzheim, habilitacja w 1973 r. na Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, w latach 1990-2002 profesor historii nowożytnej na tym uniwersytecie), który specjalizuje się w badaniu wczesnowożytnego rozwoju katolicyzmu w Europie.

² W. REINHARD, *Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 68(1977), s. 226-252 (nieopublikowane tłumaczenie I. Windygi, *Kontrreformacja jako modernizacja? Przedmowa do teorii czasów konfesyjnych*, Warszawa 2013). Tłumaczenia wszystkich cytatów z publikacji obcojęzycznych dokonała autorka niniejszego artykułu.

³ Tamże, s. 226.

⁴ Tamże.

XX wieku, teorii konfesjonalizacji wspólnego autorstwa dwóch niemieckich historyków religii, tj. H. Schillinga⁵ oraz W. Reinharda⁶.

Chciałabym podkreślić, że ww. teoria została stworzona w opozycji do marksistowskiej wizji wyjaśniania przyczyn i skutków przemian konfesyjnych we wczesnonowożytnej Europie (reprezentowanej m.in. przez P. Blickle'a i Ch. Hilla), a ponadto stanowiła konkurencyjny paradygmat wobec ujęcia socjologii religii przez M. Webera. Stała się ona dominującą koncepcją naukową w tym obszarze badań w Europie Zachodniej, przede wszystkim w krajach niemieckojęzycznych, od końca lat siedemdziesiątych do połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

W podejmowanych przeze mnie rozważaniach nad teorią konfesjonalizacji kładę nacisk na tezę W. Reinharda (pochodzącą z jego ww. artykułu) o modernizacyjnym potencjale konfesjonalizacji katolickiej. Argumentuję to moim przekonaniem o tym, że ten fundamentalny proces społeczny, obecny w toku polskiej historii, ma również we współczesności wpływ na postawę Polaków wobec pracy przynależących w zdecydowanej większości do Kościoła rzymskokatolickiego. A zatem za ważny element modernizacji danego państwa uznaję ukształtowanie się określonej etyki pracy reprezentowanej przez przeważającą liczbę jego obywateli, którzy jednocześnie stanowią członków określonej wspólnoty wyznaniowej. W ten sposób określonemu celowi badawczemu będzie podporządkowany przegląd paradygmatów w wyjaśnianiu przemian konfesyjnych we wczesnonowożytnej Europie.

1. GENEZA I ZAŁOŻENIA TEORII KONFESJONALIZACJI

Na wstępie właściwego omówienia teorii konfesjonalizacji (*Konfessionalisierungsparadigma*) W. Reinharda i H. Schillinga należy podkreślić, że to M. Weber a nie K. Marks stanowił „gwiazdę przewodnią” tzw. szkoły bielefeldzkiej, której przedstawiciele jak nikt inny „w zachodniemieckiej nauce historii wyraźnie i zdecydowanie odcinali się od teorii i pomysłów interpreta-

⁵ Poglądy H. Schillinga zostały przybliżone polskiemu czytelnikowi w wydanej w 2010 r. książce jego autorstwa pt. *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej* (wydana w Poznaniu przez Wydawnictwo Poznańskie).

⁶ Pionierski dla rozwoju teorii konfesjonalizacji artykuł W. Reinharda z 1977 r. pt. *Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters* (zob. tamże, s. 226-252) samodzielnie przetłumaczyłam w całości na początku 2013 r.

cyjnych, które w tym samym czasie formułowała po drugiej stronie muru marksistowska nauka historii w NRD, [czyli postrzegali] dzieje świata jako proces modernizacji, a nie jako ciąg walk klasowych i rewolucji”⁷.

Postulat „radikalnej historyzacji socjologicznej teorii modernizacji”⁸ znalazł po raz pierwszy swój pełny wyraz w omawianej teorii konfesjonalizacji, która stanowiła rozwinięcie paradygmatu tzw. budowania konfesji (*Konfessionbildung*) autorstwa E.W. Zeedena z 1958 r., odnoszącego się do tworzenia w drugiej połowie XVI wieku nowoczesnych Kościołów (rzymskokatolickiego, luterńskiego i kalwinistycznego) z ich specyficznymi zasadami doktrynalnymi i strukturą organizacyjną, ale w uniwersalnie przebiegającym procesie⁹.

Warto zauważyć, że obaj pionierzy teorii konfesjonalizacji byli początkowo od siebie oddaleni zarówno konfesyjnie, jak i geograficznie. Pierwszy z nich jest historykiem o katolickim pochodzeniu, którego zainteresowania naukowe koncentrują się na wczesnonowożytnym katolicyzmie we Francji i w Rzymie. Natomiast drugi naukowiec ma protestancki rodowód i skupia się na badaniu wpływów luteranizmu i kalwinizmu w północno-zachodnich Niemczech. Stanowisko W. Reinharda, które doprowadziło go do ukształtowania pojęcia „konfesjonalizacja”, wynikało z jego przekonania o negatywnych implikacjach używania pojęcia „kontrreformacja”, podczas gdy H. Schilling stworzył je podczas swoich badań nad tzw. drugą reformacją, tj. konwersjami ludności luterńskiej na wyznanie kalwinistyczne. Równoczesność, z jaką obaj ci historycy religii dochodzili do swoich indywidualnych a jednocześnie wspólnych wniosków, W. Reinhard wyjaśnił w wywiadzie z 1997 r. w następujący sposób: „Myślimy wprawdzie oddzielnie, ale równocześnie wspólna myśl jest w nas. Na podstawie tych ponadpersonalnych trendów określonych konkluzji «wiszących w powietrzu», sam doświadczyłem i ukształtowałem nowe pojęcie «konfesjonalizacja», a Heinz Schilling w tym samym czasie co ja, ale widocznie zupełnie niezależnie ode mnie i na podstawie zupełnie innego rodzaju danych”¹⁰.

⁷ SCHILLING, *Konfesjonalizacja*, s. 13.

⁸ Tamże, s. 14.

⁹ E.W. ZEEDEN, *Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, „Historische Zeitschrift” 185(1958), s. 249-299; przywołane za: U. LOTZ-HEUMANN, M. POHLIG, *Confessionalization and literature in the empire, 1555-1700*, „Central European History” 40(2007), s. 37.

¹⁰ S. EHRENPREIS, U. LOTZ-HEUMANN, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, Darmstadt: Wissenschaftlicher Buchgesellschaft 2002, s. 63.

Wykład teorii konfesjonalizacji został przedstawiony polskiemu czytelnikowi dopiero w 2010 r. w zbiorze esejów H. Schillinga pt. *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej*¹¹. Ich autor definiuje w tej publikacji kluczowe pojęcie „konfesjonalizacja” jako: „proces przemian, fundamentalny z punktu widzenia historii społeczeństwa, do którego należą tak zmiany kościelno-religijne i mentalno-kulturowe, jak i państwowo-polityczne oraz społeczne. Konfesjonalizacja oznacza tym samym nie tylko powstanie nowożytnych Kościołów wyznaniowych jako instytucji, nie tylko utworzenie wyznań w sensie wyłonienia religijno-kulturowych systemów, różniących się od siebie wyraźnie w aspekcie konfesyjnym, jeśli chodzi o naukę, obrzędy, duchowość, ale także codzienną kulturę religijną. Konfesjonalizacja to fundamentalny proces społeczny, przebiegający przeważnie równoległe, a niekiedy w kierunku przeciwnym do procesu powstawania wczesnego wariantu nowoczesnego państwa, do formowania społeczeństwa zdyscyplinowanych na sposób nowożytny poddanych, które w odróżnieniu od społeczeństwa średniowiecznego nie było zorganizowane na zasadzie osobowocząstkowej, lecz instytucjonalno-globalnej”¹².

Po zapoznaniu się z tą definicją należy stwierdzić, że w ujęciu teorii konfesjonalizacji wyznaniowe podziały lub konflikty i porozumienia bądź sojusze, a przede wszystkim przemiany w czasie wczesnej nowożytności dotyczyły nie tylko kwestii religijnych czy eklezjologicznych, ale równocześnie politycznych i społecznych. Jak uzasadnili powyższy pogląd U. Lotz-Heumann, M. Pohlig: „oddziałujących w daleko idącym stopniu na publiczne i prywatne życie w poszczególnych europejskich społeczeństwach”¹³, co przejawiało się głównie poprzez tzw. społeczne dyscyplinowanie (*Sozialdisziplinierung*), skutkujące polityczno-religijną integracją jego członków.

Ważne jest również podkreślenie tego, że zgodnie z myślą W. Reinharda i H. Schillinga, sama konfesjonalizacja i towarzyszące jej procesy m.in. budowania wczesnonowożytnego państwa (*Staatsbildung*) przebiegały w sposób porównywalny, przede wszystkim funkcjonalnie podobny, w krajach, w których dominującym wyznaniem stał się potrydencki katolicyzm, jak i luteranizm lub kalwinizm, co stanowi opozycję z powszechnie znaną tezą M. We-

¹¹ SCHILLING, *Konfesjonalizacja*.

¹² Tamże, s. 634.

¹³ LOTZ-HEUMANN, POHLIG, *Confessionalization*, s. 38.

bera o modernizacyjnym potencjalnie wyłącznie ewangelicyzmu reformowanego, wyrażoną w jego książce pt. *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*¹⁴.

Ten najślynniejszy socjolog religii uznaje etykę protestancką za kluczowy czynnik powstania i rozwoju kapitalizmu, który spowodował przemianę średniowiecznego (tradycjonalistycznego) człowieka religijnego (*homo religiosus*) w nowożytnego (nowoczesnego) człowieka ekonomicznego (*homo oeconomicus*). Jego zdaniem: „osiągnięciem reformacji jako takiej było [...] to, że w przeciwieństwie do ujęcia katolickiego, ogromnie nasilał się element religijny i obietnica religijnego promieniowania za doczesną pracę zawodową, [choć] to, w jakim kierunku rozwijało się dalej pojęcie «zawodu», zależało od rozwijających się w poszczególnych Kościołach reformowanych form pobożności”¹⁵. Przykładowo: przekonuje on, że w myśli M. Lutra to pojęcie pozostało tradycyjne, co skutkowało tym, że psychologiczne podstawy racjonalnej etyki zawodowej nie zostały w pełni ukształtowane w luteranizmie. Natomiast ten stan osiągnięto w kalwinizmie poprzez koncepcję predestynacji (tj. przeznaczenia do łaski lub niełaski, czyli zbawienia lub potępienia), co miało, zdaniem M. Webera, decydujące znaczenie w ukształtowaniu się tzw. ducha kapitalizmu w krajach pozostających pod wpływem myśli reformacyjnej. Wynika to z tego, że predestynacja ma zgodnie z tą myślą teologiczną, wyrażać się w realizacji w życiu doczesnym przez jednostkę danego jej przez Boga zawodu – powołania oraz zależeć od wyników tej jej aktywności, rozumianych jako zgromadzone bogactwo i stanowiących widoczny znak Bożego błogosławieństwa, a w przyszłości zbawienia. W ukształtowaniu się tzw. ducha kapitalizmu miał również fundamentalne znaczenie, według M. Webera, nakaz ascezy wynikający z doktryny protestanckiej i skutkujący racjonalnym inwestowaniem, czyli pomnażaniem majątku zgromadzonego w wyniku pracy. Udowadnia on, że to właśnie tak pojmowana prywatna akumulacja kapitału była kluczowym impulsem rozwoju ekonomicznego w krajach zamieszkałych głównie przez protestantów i skutkowała powstaniem kapitalizmu na ich obszarze.

Inaczej rozumieją kwestię mechanizmów wczesnonowoczesnego rozwoju ekonomicznego w Europie autorzy teorii konfesjonalizacji. Jak przekonuje H. Schilling we wstępie do zbioru swoich esejów skierowanych do polskiego czytelnika: „Paradygmat konfesjonalizacyjny nie ustanawia z góry monopolu jednego [...] wyznania [...] na modernizację i zmiany, lecz przypisuje wyz-

¹⁴ M. WEBER, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin: Wydawnictwo TEST 1994.

¹⁵ Tamże, s. 67-68.

naniowemu formowaniu jako takiemu dynamikę i zdolność do przemian, i to w równym stopniu konfesjonalizacji kalwińskiej, luterkańskiej i katolickiej”¹⁶.

W powyższym zatem ujęciu traktuje się zarówno J. Kalwina, jak i M. Lutra oraz I. Loyolę jako równorzędnych reformatorów, których myśli oraz działania wywarły ogromny wpływ na europejską nowożytność.

2. TEORIA KONFESJONALIZACJI A PRZEMIANY KONFESYJNE W UJĘCIU MARKSISTOWSKIM

H. Schilling w swojej książce pt. *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej*¹⁷ wielokrotnie odwołuje się do artykułu W. Reinharda z 1977 r. *Kontrreformacja jako modernizacja? Przedmowa do teorii czasów konfesyjnych*¹⁸. Píše on m.in.: „Wolfgang Reinhard [...] wprowadził [w tej publikacji] z teorii modernizacji potencjał formacyjny i ewolucyjny, nazwanej przezeń jeszcze konwencjonalnie kontrreformacji katolickiej. W ten sposób Weber został powołany na świadka antyweberowskiej interpretacji, która jest antyweberowska w tym sensie, że Reinhard złamał monopol modernizacyjny Kalwina, przypisując trydenckiemu katolicyzmowi taką samą zdolność do przemian”¹⁹.

Z powodu w ten sposób określonego przełomowego charakteru powyższego artykułu oraz tego, że nie jest on dotychczas znany polskiemu czytelnikowi, chciałabym przedstawić w zwięzły sposób argumentację W. Reinharda w nim zawartą oraz rozwinąć porównywanie jej z innymi koncepcjami wyjaśniania procesów konfesyjnych w Europie, tym bardziej że całość tej jego publikacji samodzielnie przetłumaczyłam na początku 2013 r. Obroniłam w niej hipotezę o modernizacyjnym potencjale konfesjonalizacji katolickiej uznając za bardzo istotną ze względu na moje przekonanie o tym, że ten proces był obecny w polskiej historii i ma wpływ również współcześnie na po-

¹⁶ SCHILLING, *Konfesjonalizacja*, s. 20.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 226-252.

¹⁹ SCHILLING, *Konfesjonalizacja*, s. 19.

stawy wobec pracy Polaków, którzy w zdecydowanej większości przynależą do Kościoła rzymskokatolickiego.

W. Reinhard rozpoczyna swój artykuł *Kontrreformacja jako modernizacja?* od zdecydowanej krytyki samego pojęcia „kontrreformacja”, uznając je wprost za „przeszkodę dla naukowego zrozumienia czasów wczesnej nowożytności”²⁰, skutkującą tym, że czynniki polityczno-filozoficzne z tego okresu historycznego są przedstawiane, jego zdaniem, w błędny sposób, czyli jako: „pojedynczy prawno-polityczny przebieg: antyprotestanckie użycie prawa przez katolickich władców”²¹ i papieństwo, co spowodowało „katolicki kontratak na reformację”²². Autor ww. artykułu dostrzega wyraźnie, że z pojęcia „kontrreformacja” „pozwolono sobie kuć broń w walce kulturowej”²³ między katolickimi i protestanckimi historykami, a przecież, jak on przekonuje, „nikt nie może obecnie nadal nie zauważać wspólnego źródła reformacji i katolickiej odnowy podczas późnośredniowiecznego ruchu reformy”²⁴, co stwarza możliwość uznania tych zjawisk jako pojedynczego procesu składowego tworzenia się nowożytności.

Obok krytyki pojęcia kontrreformacji jako reakcji katolickiej na powstanie protestantyzmu, w swoim przełomowym dla powstania teorii konfesjonalizacji eseju Reinhard odnosi się negatywnie do ścisłego utożsamiania przez historyków marksistowskich „reagowania” z „reakcjonizmem”, co wywodzi się z heglowskiej koncepcji dialektyki światowej historii. Argumentuje on, że Hegel nie uznawał wczesnonowożytnych przemian w Kościele rzymskokatolickim za antytezę do powstania i rozwoju Kościołów protestanckich, lecz jedynie za proste zacofanie. Autor ww. artykułu przekonuje, że „nie można określić antytezy do reformacji, ponieważ była ona zrealizowana dzięki władzy niemieckich książąt, a wolna indywidualność zakończenia światowej historii zapoczątkowała koniec dialektyki”²⁵. Cytuje on również treść popularnego eseju marksistowskiego myśliciela Koflera, w którym zaliczono reformację do „czynników wskazujących nowożytną historię”, podczas gdy „feudalno-absolutystyczną kontrreformację” uznano za ważny czynnik powstania arystokratycznych „prądów” przeciw ukształtowaniu się mieszczaństwa²⁶. Rein-

²⁰ REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 226.

²¹ Tamże.

²² Tamże.

²³ Tamże, s. 227.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże, s. 228.

²⁶ L. KOFLER, *Zur Geschichte der burgerlichen Gesellschaft. Versuch einer verstehenden*

hard na potrzeby swojego artykułu zanalizował również treść NRD-owskich podręczników do nauki historii i relacjonuje, że kontrreformacja opisywana jest w nich jako „reakcja z góry” oraz „nurt wbrew wszystkim demokratycznym i przyszłościowym siłom” ze szczególnym podkreśleniem interesów klasy feudalnej, która tłumiała powstający w czasie reformacji ruch narodowy w Niemczech²⁷. Swoje rozważania odnoszące się do teorii marksistowskiej podsumowuje on diagnozą o tym, że „kiedy historyczna świadomość łączy pojęcie «reformacja» z progresywnością i pojęcie «kontrreformacja» z reakcyjnością, nie jest dziwne, że pojęcie «kontrreformacja» było rozważane przez dłuższy czas jako analogiczny obraz «przeciwrewolucji»»²⁸.

Faktycznie marksiści rozwijali swoje badania nad przebiegiem oraz znaczeniem kontr- i reformacji zgodnie z paradygmatem historycznego materializmu, zapoczątkowanym przez F. Engelsa w jego książce o wojnie chłopskiej w Niemczech²⁹. Zgodnie z tą myślą, wydarzenia towarzyszące reformacji, a w szczególności wspomniana wojna zainspirowana przez idee T. Munzera, oceniana była przez nich jednoznacznie pozytywnie. Nadto, określana była jako „reformacja ludowa” (*Volksreformation*), która doprowadziła do pierwszej „wczesnoburżuazyjnej rewolucji” (*frühburgerliche Revolution*)³⁰. Ich zdaniem, skutkowało to uzmysłowieniem sobie przez ogół Niemców swojej identyfikacji narodowej oraz ich późniejszym państwowym zjednoczeniem, a przede wszystkim wyzwoleniem się spod jarzma „panów feudalnych”, utożsamianych z uciskającym, zdogmatyzowanym i hierarchicznym Kościołem rzymskokatolickim w czasach średniowiecza.

Najstynniejszym niemieckim historykiem z nurtu marksizmu jest P. Blicke. Niemniej, jego koncepcji reformacji wspólnotowej (*Gemeindereformation*) i komunalizmu (*Kommunalismus*) nie będę szczegółowo przedstawiać na potrzeby niniejszego artykułu, lecz ze względu na możliwość porównania z my-

Deutung der Neuzeit, „Soziologische Texte” 28(1971), s. 7n., 284, 417; przywołane za: REINHARD, tamże, s. 229.

²⁷ M.in. M. STEINMETZ, *Deutschland von 1476 bis 1648. Von der frühburgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden*, „Lehrbuch der deutschen Geschichte” 3(1962), s. 230n., 236; przywołane za: REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 229.

²⁸ REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 229.

²⁹ F. ENGELS, *Wojna chłopska w Niemczech*, Warszawa: Książka i Wiedza 1950.

³⁰ Sformułowania: „reformacja ludowa” (*Volksreformation*) i „wczesnoburżuazyjna rewolucja” (*frühburgerliche Revolution*) – za myślą F. Engelsa, zostały ukształtowane przez radzieckiego historyka M.M. Smirina, a do nauki historycznej w NRD „zaszczepione” przez M. Steinmetza (szerzej zob.: EHRENPREIS, LOTZ-HEUMANN, *Reformation*, s. 12.

ślą M. Webera zawartą w książce *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*³¹ – ograniczę się jedynie do przywołania definicji tzw. ducha komunalnego (*Kommunaler Geist*), pochodzącej z wydanej w 1996 r. w Monachium publikacji pt. *Reformacja i duch wspólnoty. Odpowiedź teologów na zmianę konstytucji w późnym średniowieczu*³², mogącej stanowić podsumowanie jego myśli. Zdaniem P. Blickle’a, tzw. duch komunalny (*Kommunaler Geist*) miał swoje bezpośrednie umocowanie w teologii reformacyjnej oraz wynikającej z niej myśli etycznej, społecznej i politycznej, a także „wyraża się [on] w takich formach, że polityczne decyzje będą podejmowane i reprezentowane w zgromadzeniach wspólnoty, a w każdym razie przez wybierane oraz legitymizowane instytucje wywodzące się z komuny, a będą one miały na celu zapewnić pokój i współzycie w kategoriach wspólnych korzyści”³³.

Natomiast przedstawienie reformacji jako tzw. wczesnoburżuazyjnej rewolucji (*frühburgerliche Revolution*) przeciwko średniowiecznemu feudalizmowi utożsamianemu z Kościołem rzymskokatolickim i za ruch państwowo-narodowy z uniwersalistycznymi, tj. światowymi oddziaływaniami, które było myślą przewodnią nauki historycznej w NRD – zostało przez P. Blickle’a szczegółowo omówione m.in. w jego książkach pt. *Reformacja w Rzeszy*³⁴ i *Rewolucja w 1525 r.*³⁵ Określa on w tych publikacjach okres reformacji wręcz za „kopernikański przewrót w niemieckiej historii, [podczas którego urzeczywistniła się] [...] dialektyczna teologia i etyka Lutera, pozostająca tak wielostronnie funkcjonalna”³⁶ i powodująca, że „jedność ekonomicznych warunków oraz zależnych od nich warunków produkcyjnych i klasowych otrzymały ideologiczną nadbudowę w formie określonego religijnego, etycznego i moralnego światopoglądu uformowanego instytucjonalnie w państwowe, prawne i kościelne organizacje”³⁷.

Jednocześnie konieczne jest podkreślenie tego, że – jak przekonują S. Ehrenpreis i U. Lotz-Heumann w swojej publikacji, stanowiącej przegląd różnych paradygmatów w badaniach kontr- i reformacji – „ujęcie reformacji jako

³¹ WEBER, *Etyka*.

³² P. BLICKLE, *Reformation und kommunaler Geist. Die Antwort der Theologen auf den Verfassungswandel im Spätmittelalter*, München: Stiftung Historisches Kolleg 1996.

³³ Tamże, s. 17.

³⁴ P. BLICKLE, *Die Reformation im Reich*, Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer GmbH & Co. 1982.

³⁵ P. BLICKLE, *Die Revolution von 1525*, München–Wien: R. Oldenbourg Verlag 1975.

³⁶ BLICKLE, *Die Reformation*, s. 160.

³⁷ Tamże, s. 123.

rewolucji oraz cenzury epoki [między średniowieczem a nowożytnością oraz między feudalizmem a kapitalizmem] było bardzo wpływowe do lat siedemdziesiątych [XX wieku] i po drugiej wojnie światowej pojawiało się zarówno w zachodnioniemieckim-burżuazyjnym opisie historii i w badaniach z zakresu historii Kościołów, jak i we wschodnioniemieckiej-marksistowskiej historiografii”³⁸. Przykład zastosowania marksistowskiego paradygmatu do badania przyczyn, przebiegu i skutków reformacji w innych krajach niż Niemcy mogą stanowić prace Christophera Hilla nad rewolucją angielską, m.in. polskie przekłady jego książek pt. *Rewolucja angielska 1640 r. Cztery studia*³⁹ oraz *Oliver Cromwell i rewolucja angielska*⁴⁰.

3. KONFESJONALIZACJA KATOLICKA A MODERNIZACJA W UJĘCIU W. REINHARDA

W. Reinhard reprezentuje stanowisko zdecydowanie przeciwne niż marksisci, skoro zadaje w swoim – o którym była wyżej mowa – przełomowym dla powstania teorii konfesjonalizacji eseju m.in. następujące pytania: „Czy kompleksowy model historycznego procesu pozwala na wyznaczenie decydujących czynników, które można uznać w tym całym okresie czasu za charakteryzujące się przeważającą tendencją progresywności lub reakcyjności? [...] Czy to samo zastrzeżenie nie dotyczy również dużych historycznych ruchów w okresie pojedynczych epok?”⁴¹, a w odpowiedzi deklaruje w imieniu swoich zwolenników: „Dla nas historia nie jest nigdy więcej sama tym, co ludzie załatwiają między sobą, ale stanowi ona niezależny od intencji obiektywnie przebiegający proces, którego skutki mogą całkowicie zapobiec zamierzeniom aktorów”⁴².

Uzasadniając to *credo* wskazuje on, iż pomimo to, że M. Luter nie miał takich zamiarów, jego koncepcję teologiczną uznaje się za przyczyniającą się

³⁸ EHRENPREIS, LOTZ-HEUMANN, *Reformation*, s. 18.

³⁹ Ch. HILL (red.), *Rewolucja angielska 1640 r. Cztery studia*, Kraków: Państwowy Instytut Wydawniczy 1951.

⁴⁰ Ch. HILL, *Oliver Cromwell i rewolucja angielska*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1988.

⁴¹ REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 230.

⁴² Tamże.

do rozwoju indywidualności. Stwierdza również, że kontrreformacja: „nie zawsze wykazywała intencjonalne rezultaty, np. miała «reakcyjne» zamiary «modernizacyjnych» efektów i to tylko dlatego, że «modernizacyjny» środek był zastosowany do «reakcyjnych» celów”⁴³, co jego zdaniem zaobserwować można wyraźnie w działalności zakonów jezuickich w tym okresie historycznym, i co on szczegółowo omawia w dalszej części swojego artykułu.

Ta zdecydowana krytyka redukcji kontrreformacji „do formy «reakcyjnych zamiarów»”⁴⁴ i podzielane z H.O. Evennetem rozumienie tego ruchu religijnego jako „modernizacji w sensie ustanowienia nowego modus vivendi Kościoła ze światem”⁴⁵, w którym „system społeczny «Kościoła rzymskokatolickiego» stał się wezwaniem dla «otoczenia», aby usamodzielnione części reagowały z określoną i zaplanowaną modernizacją jego struktur”⁴⁶, spowodowało, że Reinhard postuluje w swoim artykule rozszerzenie horyzontu badań nad historią Kościołów na „dyscypliny, które zajmują się materialnymi obszarami życia”⁴⁷, m.in. ekonomią (czyli również interesującymi mnie postawami wobec pracy zależnymi od wyznania) i oświatą – a zatem nie ograniczanie się tylko do ich duchowego kierunku.

Obserwując pod koniec lat siedemdziesiątych XX wieku wzrastającą popularność pojęcia „modernizacja” wśród przedstawicieli nauk społecznych, W. Reinhard powołuje się w swojej publikacji na pracę E. Troeltscha pt. *Znaczenie protestantyzmu dla powstania nowoczesnego świata*⁴⁸, która powstała już w 1911 r., i zachęca swoje środowisko naukowe, tj. historyków religii do podjęcia w badaniach tematu znaczenia katolicyzmu dla powstania nowoczesnego świata.

Ten apel W. Reinharda wynika z jego przekonania o tym, że tzw. proces budowania konfesji (*Konfessionsbildung*) i tworzenia nowej struktury społeczeństwa, a w konsekwencji jego modernizacji, odbywało się takimi samymi środkami ustawodawstwa oraz przymusowej indoktrynacji, a przede wszyst-

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże, s. 231.

⁴⁵ H.O. EVENNET, *The New Organs of Church Government*, w: J. BOSSY (red.), *The Spirit of the Counter Reformation*, Cambridge: Cambridge University Press 1968, s. 3, 20; przywołane za: REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 231.

⁴⁶ REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 231.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ E. TROELTSCH, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*, München–Berlin: R. Oldenbourg 1911, przywołane za: REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 231.

kim poprzez wizytacje kościelne – na obszarach katolickich, luterańskich i kalwinistycznych we wczesnonowożytnej Europie. Podobieństwo w sposobach dyscyplinowania poddanych w różnych wyznaniach powoduje, jego zdaniem to, że „jest w tym obszarze historii Kościoła nie do utrzymania globalny schemat teza – antyteza, progresywność – reakcyjność”⁴⁹, co było uznawane za fundamentalny paradygmat badań przez marksistów.

W. Reinhard uważa reformy w Kościele rzymskokatolickim wprowadzone po Soborze Trydenckim za „metodyczne, planowe i zorganizowane posuwanie się naprzód [...] w sposób szczególnie charakterystyczne dla konfesjonalizacji «z góry», [które spowodowało] istotną modernizację «starego» Kościoła”⁵⁰, tj. ukształtowanego przez średniowieczne społeczeństwo przywilejów i dotkniętego różnego rodzaju problemami w większym stopniu, niż nowo powstające Kościoły protestanckie. Podsumowując opis różnych przejawów ww. reform, stwierdza on, że w tym okresie historycznym: „Kościół rzymskokatolicki, który już wcześniej uważał światowe zarządzenia za wzór swojej działalności, odkrył biurokratyzację jako nową modernizację”⁵¹.

Autor eseju zauważa także, że chociaż reformacyjna teologia poruszała lepiej, również teoretycznie, problem istoty ubóstwa, to środki opiekuńcze oraz represyjne niewiele różniły się w stosowaniu przez protestancką i katolicką władzę, wobec czego trudno określić, kogo można uznać za autora polityki społecznej w nowożytnym rozumieniu. W tej sytuacji przekonuje on, że porównywalność rozwoju podejścia do tej kwestii w różnorodnych wyznaniach wynika ze wspólnego źródła miejskiego humanizmu, a nie z doktryny danego wyznania, na co kładli nacisk wcześniejsi historycy religii.

W. Reinhard, podsumowując swoją argumentację, stawia nową hipotezę do badań społeczno-historycznego znaczenia protestantyzmu i katolicyzmu w powstaniu nowożytności. Zadaje on sobie następujące pytanie badawcze: „Czy takich zjawisk jak: planowanie i metody, biurokratyżacja i dyscyplinowanie, ekspansja władzy w państwie i Kościele, uwrażliwienie jednostki i represyjność tych elementarnych skłonności poprzez generalny «purytanizm», nie możemy w żadnym razie uznawać za wyłącznie religijny fundamentalny proces, na którego końcu powstało «nowoczesne» (ryzykuję je nazwać jako «mieszczańskie») społeczeństwo, które jako rezultat inspirowane wielu socjo-

⁴⁹ REINHARD, *Kontrreformacja*. s. 233.

⁵⁰ Tamże, s. 234.

⁵¹ Tamże, s. 235.

logów, takich jak Elias⁵² i Luhmann⁵³, do dalszego wzmocnienia całości związków społecznych?”⁵⁴.

Następnie autor artykułu odpowiada na te pytania poprzez szczegółowe przedstawienie zasad funkcjonowania zakonów jezuickich w okresie kontrreformacji, których misję, a przede wszystkim samą praktyczną działalność określa jako „wieloaspektowe pionierstwo, [za pomocą którego] występowanie ww. «nowoczesnych» zjawisk zostało wzmożone”⁵⁵. Omawia on m.in. proces rekrutacji i kształcenia członków tej kongregacji, w której tzw. wewnątrzświatowa aktywność stanowiła podstawę reguły zakonnej, powodując zastąpienie klauzury przez dyscyplinę. W. Reinhard przekonuje, że powyższa aktywność wyrażała się: „w wydajności organizacyjnej, w efektywnym prowadzeniu gospodarki i w realizacji propagandowej działalności zakonu, która była przeprowadzana w zaplanowany sposób”⁵⁶. Jednocześnie wyprzedzając powszechne w środowisku protestanckim, ale również obecne w katolickich kręgach zarzuty co do m.in. zbytnej nowoczesności reguł zakonu jezuitów, autor artykułu argumentuje, że wprawdzie „próby działań, jakie podejmowali [oni] [...] w swojej misji mającej na celu dopasowanie chrześcijańskiego przesłania do miejscowych wyobrażeń i nakierowanie go na zmianę kulturową, mogą być [...] uznane za kontrowersyjne, ale przestawiają one jedną z niewielu poważnych alternatyw wobec pozostałego brutalnego etnocentryzmu europejskiego rozpowszechniającego się na świecie, który stanowi eksperyment o zwodniczej aktualności”⁵⁷.

Warto odnotować, że określenie jako rewolucyjnej samej idei założenia oraz misji działalności zakonu jezuitów w ramach Kościoła rzymskokatolickiego w początkach nowożytności pojawia się kilkakrotnie w omawianej publikacji W. Reinharda⁵⁸, tym bardziej że zauważa on, iż z perspektywy współczesności trudno to w ten sposób zrozumieć. W tym kontekście autor

⁵² N. ELIAS, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, t. II, Bern: Franke Verlag 1969; przywołane za: REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 239.

⁵³ N. LUHMANN, *Soziologie als Theorie sozialer Systeme*, „Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie” 1(1967), s. 615-644; przywołane za: REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 239.

⁵⁴ REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 239.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże, s. 240.

⁵⁷ Tamże, s. 241.

⁵⁸ Tamże, s. 239, 240, 242.

artykułu zdecydowanie broni swojej tezy o tym, że „w służbie celom, które częściowo mogą mieć opinię «reakcyjnych», jezuita stali się najważniejszymi innowatorami «kontreformacji», przy czym modernizacyjne efekty występowały również wbrew woli ich twórców»⁵⁹. Określa on jezuitów jako: „agentów modernizacji [...] u katolickich księży [...] [od których] oczekiwano przede wszystkim konserwatywnego zamiaru z rewolucyjnym efektem oraz modernizacji wbrew intencji»⁶⁰.

W omawianej publikacji jako przykład powyższego rozumowania, zostają przedstawione myśli najśłynniejszego francuskiego scholastyka oraz prawnika XVI wieku – F. Salezego⁶¹, wywierającego również wpływ na protestantyzm w ówczesnych Niemczech i w Niderlandach. Salezy mianowicie wprowadził do teologii zasadnicze podstawy tomistycznej filozofii, modyfikując ją o nowoczesne „detale”, m.in. podkreślając indywidualizm jednostki oraz dezintegrując to, co zmysłowe i duchowe w poznaniu⁶².

Reinhard w swoim artykule omawia również wpływ poglądów jezuickich na kształt teorii politycznych, które jego zdaniem w swojej radykalności przewyższały nauczanie kalwinistów odnośnie do m.in. prawa do sporu i mordowania tyranów oraz były kompilowane nawet przez angielskich purytanów⁶³.

Natomiast co do wpływu jezuitów na koncepcje ekonomiczne, to autor eseju zwraca uwagę na ich dążenie, mające na celu dopasowanie scholastyki do ówczesnych realiów gospodarczych, co nie umożliwiło jednak, jego zdaniem, autonomii w tej sferze. Uznaje on przedstawicieli tego zakonu, jako wyrazicieli poglądów Kościoła rzymskokatolickiego na kwestię m.in. pobierania procentu od pożyczek, raczej za rygorystów.

Jednocześnie W. Reinhard zajmuje stanowisko negatywne w stosunku do omawianej przez mnie słynnej tezy M. Webera o modernizacyjnej przewadze wyznawców kalwinizmu ze względu na ich specyficznie ukształtowaną men-

⁵⁹ Tamże, s. 242.

⁶⁰ Tamże, s. 242-243.

⁶¹ H. SCHWENDENWEIN, *Franz von Sales in der Entwicklung neuer Formen des Ordenslebens*, Eichstatt-Wien: Franz-Sales-Verlag 1966; F. de SALES, *Témoignages et mélanges à l'occasion du IVe centenaire de sa naissance (1567-1967)*, Ambilly-Annemasse: Éditions franco-suissees 1968; przywołane za: REINHARD, *Kontreformacja*, s. 242.

⁶² Szerzej zob. m.in.: C. FINO, *Święty Franciszek Salezy*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 2005.

⁶³ O. JASZI, J.D. LEWIS, *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide*, Glencoe: Free Press 1957, s. 67; przywołane za: REINHARD, *Kontreformacja*, s. 245.

talność. Powołując się na pracę E. Weinryba⁶⁴, określa ją za empirycznie ani nie udowodnioną, ani nie obaloną. Uznaje za jej negatywny i również błędny odpowiednik stwierdzenie H. Luthysa „o tym, że kontrreformacja podtrzymywała gospodarczą i kulturalną przewagę południowej Europy w zacofaniu”⁶⁵. Jednocześnie Reinhard przyznaje, że scholastyczna etyka gospodarcza przyczyniła się do tego stanu, i dalej argumentuje, że „można [...] zauważyć wpływ religijny w najwcześniejszym etapie tzw. refeudalizacji, kiedy to grupy właścicieli nie reprezentowały nowoczesnych poglądów na gospodarowanie pieniędzmi w ich posiadłościach ziemskich i prowadziły arystokratyczny styl życia, zamiast zaangażowania się w przemysł oraz handel”⁶⁶. Nadto podkreśla, że te zjawiska obserwowane były jeszcze przed okresem reformacji i występowały nie tylko w południowej Europie, ale również we Francji oraz w Niemczech, a nawet w ówczesnych Niderlandach. Co więcej, Reinhard reprezentuje stanowisko, że w badaniach nad przemianami społeczno-gospodarczymi we wczesnej nowożytności należy koncentrować się na sektorze rolniczym, ponieważ handel i przemysł wytwarzał wtedy nadal małą ilość produktów. Sugeruje on demograficzne, a nie religijne przyczyny kryzysów ekonomicznych we wczesnonowożytnych Włoszech i Hiszpanii, tj. kilkunastoprocentowy spadek liczby ludności po epidemiach dżumy. Za znaczący w powstawaniu tej sytuacji uznaje także technologiczny i organizacyjny konserwatyzm tamtejszych miejskich organizacji cechowych, który nie powodował wysokiej produktywności i konkurencyjności w porównaniu do sytuacji w Anglii i w Niderlandach.

Podsumowując swój przełomowy dla powstania teorii konfesjonalizacji artykuł, Reinhard stwierdza, że „z pewnością nie można pominąć komponentów historii Kościoła, które mają swoje źródło we wspólnym rozwoju [...] Europy, tak jak z pewnością nie można również określić głównej przyczyny zmian gospodarczych, prowadzących do wzrostu lub spadku poziomu modernizacji”⁶⁷. W tym kontekście zwraca uwagę na konieczność społeczno-eko-

⁶⁴ E. WEINRYB, *The Justification of a Causa Thesis. An Analysis of the Controversies over the Theses of Pirenne, Turner and Weber*, „History and Theory” 14(1975), s. 32-56; przywołane za: REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 248.

⁶⁵ H. LÜTHY, *Variationen über ein Thema von Max Weber: die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, w: TENZE, *In Gegenwart der Geschichte. Historische Essays*, Köln-Berlin: Kiepenheuer & Witsch 1967, s. 67n.; przywołane za: REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 248.

⁶⁶ Tamże, s. 249.

⁶⁷ Tamże, s. 250.

onomicznego zorientowania badań historycznych, tak aby, jak przekonuje H. Lüthy, „postawić z powrotem na swoje miejsce to, co jest nieobciążone błyskotliwym żonglowaniem między chrystologią i handlem pieprzem”⁶⁸. Argumentuje również w zdecydowany sposób, że „totalność historycznej epoki zawiera w sobie tylko naukowy model niezależnych czynników i w żadnym razie nie dotyczy krótkotrwałych odwołań do pierwotnych przyczyn, które będą wyprowadzane z korelacji, mogących być jednak specyficznego duchowo-historycznego lub społeczno-ekonomicznego rodzaju”⁶⁹. Z tego powodu Reinhard rekomenduje zastąpienie powszechnie obowiązującego do końca lat siedemdziesiątych XX wieku marksistowskiego schematu: „progressywna reformacja – reakcyjna kontrreformacja” pojęciem czasu konfesyjnego (*konfessionelles Zeitalter*), które umożliwia przedstawienie i analizowanie równoległego rozwoju wczesnonowożytnej Europy nie tylko w rozumieniu kościelnym, ale również w innych kontekstach, tj. gospodarczym i społecznym.

Ten postulat w podejściu do badań z powyższej tematyki można, moim zdaniem, określić jako ekumeniczny, ponieważ w przeciwieństwie do idei promowanych w omawianych przeze mnie koncepcjach z nurtu materialistyczno-dialektycznego, ale również obecnych w myśli M. Webera, nie preferuje on rewolucyjnych i konfliktogennych hipotez badawczych. Jestem przekonana również, że przedstawiona przeze mnie szczegółowo teoria konfesjonalizacji, a w szczególności koncepcja W. Reinharda, zasługuje na baczność uwagi polskich badaczy (nie tylko z kręgu nauk religioznawczych, ale również społecznych i ekonomicznych) ze względu na tezę ww. autora o modernizacyjnym potencjale konfesjonalizacji katolickiej. Uważam ten proces za obecny w toku polskiej historii i mający doniosły wpływ, również współcześnie, na postawy wobec pracy reprezentowane przez zdecydowaną większość naszego społeczeństwa, stanowiącą członków Kościoła rzymskokatolickiego.

⁶⁸ LÜTHY, *Variationen*, s. 75; przywołane za: REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 251.

⁶⁹ REINHARD, *Kontrreformacja*, s. 251.

PODSUMOWANIE –
WSPÓŁCZESNA RECEPCJA TEORII KONFESJONALIZACJI

Za ważny argument za atrakcyjnością przyjmowania paradygmatu konfesjonalizacji przez badaczy z różnych dziedzin nauki uznaje następujące stwierdzenie H. Schillinga ze wstępu do zbioru esejów z 2010 r.: „[Ta] koncepcja jest zdolna ze względu na swoją intencję, zwłaszcza zaś swe treści, do elastycznego przyswajania koncepcji mikrohistorycznych, obejmując przy tym w naturalny sposób szerokie spektrum zagadnień – politykę, instytucje, społeczeństwo, konfigurację socjalną, mentalności, tożsamości [...] codzienność, sztukę, kulturę w najszerszym sensie, kulturę wysoką oraz kulturę ludową”⁷⁰. Dla mnie, jako dla socjologa, powyższa otwartość koncepcji konfesjonalizacji jako ramy interpretacyjnej badań nad różnymi społecznymi przejawami religijności, jest niezwykle ciekawa i istotna.

W najnowszych badaniach nad społecznymi, psychologicznymi i kulturowymi przyczynami oraz efektami kontr- i reformacji dominują tzw. studia mikrohistoryczne. Ujmują one omówiony wcześniej „czas konfesyjny” jako zmianę mentalnościowo-kulturową⁷¹, w której ramach mieszczą się m.in. badania (uwzględniające różne grupy społeczne) – studia przypadków (na podstawie analizy protokołów kościelnych) oraz badania autobiograficzne (tj. mające na celu uwypuklenie związków między indywidualnymi i kolektywnymi okolicznościami oraz strukturami życiowymi) nad fenomenem konwersji⁷² i rozumieniem miejsca kobiety w społeczeństwie, a także charakterystyką relacji między płciami⁷³ w czasie reformacji i w „czasach konfesyjnych”, a ponadto analizę wpływu kontr- i reformacji na literaturę i sztukę⁷⁴.

Wszystkie wymienione obszary badawcze zastosowania paradygmatu konfesjonalizacji oraz sama, przedstawiona przez mnie w niniejszym artykule, jego idea i sposób rozwoju świadczy o dużej elastyczności i wielości potencjalnych zastosowań tej koncepcji, a także ekumenicznym i socjologicznym jej charakterze. Dodatkowo wskazywana przez H. Schillinga (we wstępie do

⁷⁰ SCHILLING, *Konfesjonalizacja*, s. 23.

⁷¹ Ten kierunek analityczny określany jest jako „społeczna historia reformacji”.

⁷² U. LOTZ-HEUMANN, J.-F. MISSFELDER, M. POHLI (red.), *Konversion und Konfession in der frühen Neuzeit*, Heidelberg: Gutersloher Verlagshaus 2007.

⁷³ S. EHRENPREIS, U. LOTZ-HEUMANN, *Frauen und Geschlechterverhältnisse in der Reformation und im konfessionellen Zeitalter*, w: TYCHŹE, *Reformation*, s. 92-99.

⁷⁴ LOTZ-HEUMANN, POHLIG, *Confessionalization*, s. 35-61.

jego zbioru esejów skierowanych do polskiego czytelnika z 2010 r.⁷⁵) konieczność przesunięcia akcentów na historię Europy Środkowo-Wschodniej oraz prowadzenia analiz porównawczych odnośnie do jej przebiegu – potwierdza słuszność przyjęcia teorii konfesjonalizacji, a w szczególności streszczonych przez mnie tez W. Reinharda o m.in. modernizacyjnym potencjale konfesjonalizacji katolickiej, za podstawę interesujących mnie badań nad postawami wobec pracy wśród przedstawicieli polskiego społeczeństwa.

PODZIĘKOWANIA

Podziękowanie za zainspirowanie mnie podczas wykładów w 2008 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego do zainteresowania się tematyką teorii wyjaśniania procesów konfesyjnych w Europie oraz za cenne wskazówki bibliograficzne chciałabym złożyć prof. dr hab. Wojciechowi Kriegerseisenowi z Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. Z kolei dr Pawłowi Brudkowi z Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie chciałabym podziękować za pomoc w zgromadzeniu najnowszych obcojęzycznych publikacji potrzebnych mi do napisania artykułu.

BIBLIOGRAFIA

- BLICKLE P., *Die Reformation im Reich*, Stuttgart: Velag Eugen Ulmer GmbH & Co. 1982.
- BLICKLE P., *Reformation und kommunaler Geist. Die Antwort der Theologen auf den Verfassungswandel im Spätmittelalter*, München: Stiftung Historisches Kollegs 1996.
- BLICKLE P., *Die Revolution von 1525*, München–Wien: R. Oldenbourg Verlag 1975.
- P. BLICKLE, H. BUSZELLO, R. ENDRES (red.), *Der deutsche Bauernkrieg*, Paderborn: Ferdinand Schöningh 1984.
- CZERWIŃSKI T., *Polska wielu kultur i religii*, Warszawa: Sport i Turystyka MUZA SA 2013.
- EHRENPREIS S., LOTZ-HEUMANN U., *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, Darmstadt: Wissenschaftlicher Buchgesellschaft 2002.
- ENGELS F., *Wojna chłopaska w Niemczech*, Warszawa: Książka i Wiedza 1950.
- FINO C., *Święty Franciszek Salezy*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 2005.

⁷⁵ H. SCHILLING, *Moje spojrzenie na dawną Europę – bilans czterdziestu lat zajmowania się wczesnonowożytną historią Europy*, w: TENŻE, *Konfesjonalizacja*, s. 7-29.

- HILL Ch., *Oliwer Cromwell i rewolucja angielska*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1988.
- Ch. HILL (red.), *Rewolucja angielska 1640 r. Cztery studia*, Kraków: Państwowy Instytut Wydawniczy 1951.
- M. KOPCZYŃSKI, I. KĄKOLEWSKI (red.), *Pod wspólnym niebem. Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI-XVIII w.)*, Warszawa: Muzeum Historii Polski w Warszawie 2012.
- U. LOTZ-HEUMANN, J.-F. MISSFELDER, M. POHLI (red.), *Konversion und Konfession in der frühen Neuzeit*, Heidelberg: Gütersloher Verlagshaus 2007.
- LOTZ-HEUMANN U., POHLIG M., *Confessionalization and literature in the empire, 1555-1700*, „Central European History” 40(2007), s. 35-61.
- REINHARD W., *Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 68(1977), s. 226-252 (nieopublikowane tłumaczenie I. Windygi – *Kontrreformacja jako modernizacja? Przedmowa do teorii czasów konfesyjnych*, Warszawa 2013).
- SCHILLING H., *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2010.
- SCHMIDT H.R., *Dorf und Religion. Reformierte Sittenzucht in Berner Landgemeinden der Frühen Neuzeit*, Stuttgart–Jena–New York: Gustav Fischer Verlag 1995.
- WEBER M., *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin: Wydawnictwo TEST 1994.

TEORIA KONFESJONALIZACJI HEINZA SCHILLINGA
I WOLFGANGA REINHARDA
W KONTEŃCIE POTENCJAŁU MODERNIZACYJNEGO POLSKI

S t r e s z c z e n i e

Celem artykułu jest omówienie teorii konfesjonalizacji autorstwa dwóch niemieckich historyków religii – H. Schillinga oraz W. Reinharda. Teoria ta powstała w opozycji do marksistowskiej wizji zachodzenia procesów przemian konfesyjnych we wczesnonowoczesnej Europie, a ponadto stanowiła od przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku konkurencyjny paradygmat wobec ujęcia socjologii religii przez M. Webera. W swoich rozważaniach nad teorią konfesjonalizacji kładę nacisk na tezę W. Reinharda o modernizacyjnym potencjale konfesjonalizacji katolickiej, argumentując to moim przekonaniem, że ów fundamentalny proces społeczny obecny w polskiej historii, ma również we współczesności wpływ na postawę Polaków wobec pracy przynależącej w zdecydowanej większości do Kościoła rzymskokatolickiego. A zatem za ważny element modernizacji państwa uznaję ukształtowanie się określonej etyki pracy reprezentowanej przez przeważającą liczbę jego obywateli, którzy jednocześnie są członkami określonej wspólnoty wyznaniowej. W niniejszej pracy dokonałam przeglądu literatury obcojęzycznej (głównie niemieckiej) – praktycznie w Polsce niedostępnej, a przez to mało znanej.

Słowa kluczowe: konfesjonalizacja, wczesno nowożytna Europa, modernizacja, reformacja, kontrreformacja, marksizm.